

BUYUK IPAK YO'LI -MULOQOT YO'LI**Safarov Bobomurod Bozor o'g'li****Abdullayev Muxammad Ilhom o'g'li****Xolmuminov Behruz Rahmatilla o'g'li***Denov tadbirkorlik va pedagogika institutining talabalari*

Annotatsiya: *Ayrim tadqiqotchilarning fikrlariga qaraganda, Yaqin va O'rta Sharqdagi turli o'lkalar va tarixiy-madaniy viloyatlarni bog'lab turuvchi ma'lum ma'nodagi karvon yo'llari tartibi hamda madaniy, siyosiy, mafkuraviy va iqtisodiy aloqalari ildizi neolit davri (mil. avv. VI-IV ming yilliklar) bilan bog'lanadi. Chunki aynan mana shu davrda O'rta Osiyoda ilk dehqonchilik madaniyati paydo bo'lib yangi yerlar aholi tomonidan jadallik bilan o'zlashtirib boriladi. Bu jarayon bronza davriga kelib yanada kuchayadi.*

Kalit so'zlar: *Ipak, Buyuk, Xan, Chjan Syan, Dovon, Xitoy, Rixtgofen, tranzit, U-Di, Tangiy Ganfu, Kurona, xunlar, Qang'kiya, gazlama, Sian, Zariaspa, O'rta Osiyo, Jahon savdo yo'li.*

Bu davrga kelib O'rta Osiyoda ko'p sonli qabilalar va etnik guruhlar joylashgan bo'lib, Qoraqum va Qizilqum cho'llarining ichki hududlari hamda Pomir va Oloyning yuqori mintaqalaridan tashqari barcha hududlar o'zlashtirib bo'lingan edi. Bu hududlardagi moddiy madaniyat umumiy holatda ikki guruhga-chorvachilik xo'jaligi sohiblari bo'lgan Andronovo tarixiy-madaniy jamoalari (shimoliy mintaqa) va dehqonchilik xo'jaligi yuritgan Namozgoh tarixiy madaniy jamoalariga (janubiy mintaqa) bo'linadi. Ular va ularga qo'shni bo'lgan hududlar o'rtasida turli aloqalar mavjud edi. Ushbu aloqalar chorvador va o'troq dehqonchilik aholisi o'rtasida almashinuv-savdo munosabatlarining jadallashuviga imkoniyat yaratdi. Ma'lum hududlarda tayyorlangan mahsulotlar yoki xom ashyoning boshqa bir hududlardan topilishi shu jarayondan dalolat beradi. Misol uchun, Andronovo madaniyatiga xos idishlar Marg'iyona, Baqtriya, So'g'diyona hududlaridan topilgan bo'lsa, Xorazmda tayyorlangan sopol va metall buyumlar shimoliy hududlarda ko'plab uchraydi. Zamonbobo va Gujayli yodgorliklaridan Badaxshon lojuvardidan tayyorlangan mahsulotlar topilgan.

Yuqoridagilardan shunday xulosa chiqarish mumkinki, qadimgi savdo-tranzit yo'llari bronza davridayoq paydo bo'ladi. Ko'pchilik tadqiqotlar bu yo'lni "Lojuvard yo'li" deb ataydilar. Bronza davridagi O'rta Osiyoning savdo yo'llaridan biri Baqtriya va Marg'iyonani qadimgi Xorazm, So'g'diyona, Markaziy Qozog'iston va Ural bilan bog'langan. Mil. avv. III ming yillikda Mesopotamiyada Badaxshon lojuvardi mashhur bo'lgan. Tadqiqotchilarning fikricha, bronza davridagi yana bir yo'l Badaxshondan janubi-sharqqa tomon Afg'oniston orqali O'rta Osiyoning qadimgi xalqlarini Mesopotamiyaning shaharlari-Ur, Uruk, Kish, Lagash va boshqalar bilan bog'lagan.

Bronza davrining uchinchi yo'li O'rta Osiyoning janubidagi Baqtriya va Marg'iyonani Hindistondagi Xarappa va Eronidagi Mohinjo Daro madaniyat markazlari bilan bog'langan. Mil. avv. II ming yillikka kelib Farg'ona va Choch hududlari ham Qadimgi Sharq bilan aloqalar o'rnatadi. Arxeologik tadqiqotlar natijalariga ko'ra bu davrda Mesopotamiya shaharlaridan chiqqan savdo yo'llari Eron va Janubiy Turkmaniston orqali Baqtriya va So'g'diyonadan o'tib Farg'onaga kelgan. Bu yo'lning bir tarmog'i Farg'onadan g'arbga Qozog'iston cho'llari orqali Ural va Volga bo'yiga ketgan. Yana bir tarmog'i esa Farg'onadan sharqqa Dovon orqali Sinszyan, Shimoliy Xitoyga ketgan.

Bronza davri yo'llarida qatnagan ot, eshak va tuya karvonlari orqali qimmatbaho toshlar, fil suyagi, metall va undan ishlangan buyumlar, taqinchoqlar, ba'zi hollarda mayda chorva va g'alla tashilgan. Turli hududlardan topilgan arxeologik topilmalar shu jarayonlardan dalolat beradi.

Mil. avv. I ming yillikning birinchi yarmiga kelib, Gretsiya va Misrdan O'rta Osiyo va Hindistonga qadar ulkan hududlarda tashkil topgan Ahmoniyar davlati ko'pgina davlatlar, xalqlar va elatlarning turli tomonlama munosabatlarida muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Bu o'rinda ayniqsa, bu davrda paydo bo'lgan va tarixiy adabiyotlarda "Shoh yo'li" deb ataluvchi yo'lning ahamiyatini ham ta'kidlash joizdir. Bu yo'lning bir tarmog'i mil. avv. VI-IV asrlarda Kichik Osiyo shaharlarini hamda O'rta Yer dengizi bo'yidagi Efes, Sardi shaharlarini Eronning markazlaridan biri Suza bilan bog'lagan bo'lsa, yana bir tarmog'i Eronidan Baqtriya orqali So'g'diyona, Toshkent vohasi va Qozog'iston hududlaridan o'tib Oltoygacha borgan.

Tadqiqotchilarning fikrlariga qaraganda, mil. avv. III asrning oxiri-II asrlarda xalqaro ahamiyatga va aniq yo'nalishga ega bo'lgan savdo-tranzit yo'li shakllana boshlaydi. Bu yo'l XIX asrning ikkinchi yarmida (1877) nemis olimi Ferdinand Paul Vilgelm Rixtgofer tomonidan dastlabki marta "Ipak yo'li" degan nom oldi va keyinchalik butun dunyo tadqiqotchilari tomonidan "Buyuk ipak yo'li" deb e'tirof etildi.

Buyuk ipak yo'lining qisqacha tarixiga nazar tashlaydigan bo'lsak, Xan imperiyasining U-di hukmronligi davrida (mil. avv. 140-86 yy.) mamlakatning g'arbiy hududlariga bo'lgan qiziqish kuchayadi. Xitoyliklar bu hududlarda o'sha davrda ancha xavfli bo'lgan harbiy kuchlar-xunlar bilan to'qnashadilar. Xunlarga qarshi kurashda ittifoqchilar topish va ular bilan harbiy ittifoq tuzish maqsadida imperator U-di mil. avv. 138 yilda diplomat, sayohatchi va savdogar Chjan Syanni O'rta Osiyoga jo'natadi. Chjan Syan bir necha yil xunlar qo'lida asirlikda bo'ladi va mil. avv. 128-126 yillarda Farg'ona (Dovon)ga keladi. Dovon hukmdorlari bilan harbiy ittifoq tuzishda muvaffaqiyatsizlikka uchragan Chjan Syan ko'p qiyinchiliklardan so'ng yurtiga yetib keladi. Chjan Syan missiyasi Xitoy uchun G'arbiy o'lkalarga chiqishda muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Keyinchalik Xitoy imperatori bilan Dovon hukmdorlari o'rtasida qonli urushlar bo'lib o'tdi. Bu urushlarga asosiy sabab xitoyliklarni hayratga solgan Dovon "samoviy otlari" edi.

Mil. avv. 111-105 yillarda imperator U-di Parfiya (Xitoy manbalarida Ansi deb eslatiladi) podsholariga, Qang' hukmdorlariga, keyinroq esa Baqtriya yerlariga (Kushonlar) o'z elchilarini jo'natib ular bilan diplomatik-savdo aloqalarini o'rnatadi. Shu tariqa, mil. avv. II-I asrlarda Sharq bilan G'arbni bog'lovchi Buyuk ipak yo'liga asos solinadi. O'z davrida nihoyatda katta ahamiyatga ega bo'lgan bu yo'lining dastlabki tarmog'i Xitoydagi Sian shahridan boshlanib, Sharqiy Turkiston, O'rta Osiyo, Eron, Mesopotamiya orqali O'rta Yer dengizigacha cho'zilgan.

Xitoyning Anosi shahriga kelib, Ipak yo'li bir necha tarmoqlarga bo'linib ketgan. Xususan bir tarmoq Anosi-Xami-Qoshg'ar orqali Qo'qonga, undan esa Toshkentga o'tgan. Bu yerdan Jizzax va Samarqand orqali Buxoroga kelgan yo'l Urganch orqali Guryevga, u yerdan Oqsaroy orqali Qora dengiz bo'ylariga chiqqan. Yana bir tarmoq esa Dunxuan orqali Xo'tanga, undan Lohurga o'tib ketgan.

Undan tashqari, Buxoroga kelgan tarmoq ikkiga bo'lingan. Bu tarmoqning janubiy yo'nalishi Buxoro-Qarshi-G'uzor-Kesh-Termiz orqali Nishopurga o'tgan va Hirot orqali Hindistonga o'tib ketgan. Nishopurdagi tarmoqlardan biri Tehron-Qazvin-Hamadon-Bog'dod-Palmira yo'nalishi bo'ylab O'rta Yer dengizi bo'yidagi Tir shahrigacha cho'zilgan. Umuman olganda Ipak yo'lining janubiy tarmog'i O'zgan orqali O'shga o'tib, Quva-Marg'ilon-Qo'qon orqali Xo'jand, Samarqand, Buxoroga o'tgan. Shimoliy yo'nalishi esa Xazar xoqonligi va Bulg'or davlati orqali Kiyev Rusi va Yevropa mamlakatlariga borib, bu tarmoq VI asrdan boshlab rivojlana boshlagan. Ipak yo'lining asosiy karvon yo'llaridan tashqari ichki savdo yo'llari ham mavjud edi.

Mil. avv. I ming yillikning oxiri-milodiy I ming yillikning boshlariga kelib Tinch okeanidan Atlantika okeaniga qadar cho'zilgan ulkan geografik hudud madaniyati yuksak rivojlangan sivilizatsiyalarning yagona tizimiga birlashadi. Bu hududda joylashgan davlatlar-Xitoydagi Xan saltanati, Kushon podsholigi, Qang' davlati, Parfiya davlati, Rim saltanatining chegaralari bir-biriga tutash edi. Ushbu zabardast saltanatlar va sivilizatsiyalar markazlari insoniyat tarixidan birinchi bo'lib "Buyuk ipak yo'li" deb nomlanuvchi bir yo'l bilan bog'landilar. Umumiy uzunligi 12 ming km bo'lib, Xitoydan O'rta Yer dengizining shimoliy qirg'oqlariga qadar cho'zilgan bu yo'l orqali ko'pgina xalqlar va elatlar turli tomonlama munosabatlar o'rnatdilar. Podsholarning o'zaro elchilar yuborishlari, bir-birlariga har xil sovg'alar in'om etishlari an'anaga aylandi. Sharq bilan G'arb madaniyatining bir-biriga ta'siri kuchaydi. O'sha davrdagi ko'plab madaniy o'xshashliklar ham shu tufayli yuzaga keldi.

Agar geografik xaritaga e'tibor beradigan bo'lsak O'rta Osiyoni qadimgi sivilizatsiyalar o'zaro aloqalar tizimining markazida joylashganligini kuzatishimiz mumkin. Aynan mana shu geografik joylashuv tufayli O'rta Osiyoda muhim etnik jarayonlar (hind-evropa, hind-eroniy, turklarning ko'chishi) bo'lib o'tishiga, madaniyatlarning o'zaro ta'sir doirasi faollashuviga keng imkoniyatlar yaratildi. Buyuk ipak yo'li bo'ylab keng miqyosdagi savdo-sotiq jarayonlari bo'lib o'tdi, diplomatik shartnomalar hamda harbiy ittifoqlar tuzildi. Osiyoning ichkarisiga va Uzoq Sharqqa

harfiy yozuv va dunyo dinlarining (buddaviylik, xristianlik, zardo'shtiylik, moniy, islom) yoyilishida O'rta Osiyo xalqlari ulkan hissa qo'shdilar. Buyuk Ipak yo'li faqat karvon yo'li bo'libgina qolmasdan, Yevrosiyo xalqlari sivilizatsiyasi tarixida o'chmas iz qoldirgan, uning har tomonlama taraqqiy etishida ulkan omil bo'lib xizmat qilgan jarayondir. 1987-yilda YUNESKO BMTning butunjahon dekadasi doirasida madaniy rivojlanish bo'yicha "Buyuk ipak yo'li-muloqot yo'li" dasturini qabul qildi. Ushbu dasturda O'rta Osiyo sivilizatsiyasi tarixini har tomonlama va chuqur o'rganishga katta e'tibor qaratildi. Undan tashqari, bu dasturning asosiy maqsadi-Sharq va G'arb o'rtasidagi madaniy va iqtisodiy aloqalarni yanada chuqurlashtirib mustahkamlash, bu ulkan mintaqalarda yashayotgan ko'p sonli xalqlarning o'zaro munosabatlarini yanada yaxshilashdan iborat edi. 2000-yilga qadar mo'ljallangan ushbu dastur asosida ko'pgina ekspeditsiyalar ("Marko Polo izidan", 1987, Istambul-Pekin; "Dengiz" ekspeditsiyasi, 23.X.90y.-23.II.91; Xivada yakunlangan "Markaziy Osiyo respublikalari bo'ylab", 1991; "Ko'chmanchi madaniyatlar yo'nalishi bo'ylab ekspeditsiya", iyun-avgust, 1992; "Yevropa ipak yo'li", 1995, Istambul-Leon) ko'plab ilmiy-amaliy xalqaro anjumanlar (Samarqand, 1990; Turku, Finlandiya, 1993; Kipr, 1994; Buxoro, 1996; Boku, 1998) o'tkazildi.

Buyuk ipak yo'lini o'rganish va qayta tiklashda O'zbekiston rahbariyati ham alohida e'tibor qaratmoqda. Chunonchi, respublikamiz hududlarida uyushtirilgan ekspeditsiyalar natijasida ko'pgina tarixiy-madaniy obidalar o'rganildi. Qadimgi yo'llar va yo'nalishlar aniqlandi, milliy-ma'naviy boyligimiz hamda an'analarimiz o'rganildi. Samarqandda Markaziy Osiyo tadqiqotlari Xalqaro Instituti ochilgan bo'lib, uning asosiy yo'nalishlaridan biri Buyuk ipak yo'li va uning bo'ylarida joylashgan shaharlarni o'rganishdir. 1997-yilning mayida O'zbekiston ham o'z hissasini qo'shgan Mashhad-Saraxs, Saraxs-Mashhad temir yo'li ochildi. Bu bilan O'rta Osiyo mamlakatlari Fors qo'ltig'iga, Yevropa xalqlari esa O'rta Osiyoga temir yo'l orqali chiqish imkoniyatiga ega bo'ldilar. 1998 yil Boku shahridagi Buyuk ipak yo'lini quruqlikda Yevropadan Yaponiyagacha qayta tiklash masalalariga bag'ishlangan xalqaro anjuman bo'lib o'tdi. Yevropa-Kavkaz-Osiyoni bog'laydigan ushbu transport yo'li (TRASEKA) qurilishida O'zbekiston ham ishtirok etmoqda va bu yo'l butun dunyo iqtisodiyotini yuksaltirishiga xizmat qilishi shubhasizdir. Antik davr O'rta Osiyo tarixida madaniy hayotning turli tomonlama taraqqiy etganligi bilan izohlanadi. Butun dunyo xalqlari tarixiy-madaniy rivojlanishida bo'lgani kabi bu davr O'rta Osiyo jamiyatining ijtimoiy va ma'naviy hayotida diniy mafkura katta ahamiyatga ega bo'ldi. Bu davrda O'rta Osiyoning asosiy hududlarida zardushtiylik va buddaviylik dinlari ustunlik qilishiga qaramasdan ular bilan bir qator yunon dinlari, moniylik ham yoyilgan edi. Makedoniyalik Iskandar yurishlari davri va uning vorislari (Salavkiylar, Yunon-Baqtriya) davrida O'rta Osiyo hududlariga Ellinizm madaniyati kirib keldi. Yunon dinlarining keng yoyilishi Yunon-Baqtriya davriga to'g'ri kelsa, Buddha dinining keng yoyilib davlat dini darajasiga ko'tarilishi Kushonlar davriga to'g'ri keladi. Kushon davri oxirlariga kelib esa Moniy

dini yoyiladi. Oʻrta Osiyoda mil. avv. II-I asrlarga kelib yunon-makedonlar hukmronligi tugagan boʻlishiga qaramay ellinizm madaniyati moddiy va badiiy madaniyatda oʻz ahamiyatini saqlab qoldi. Yellin xudolari-Gerakl, Gefest, Dionis, Afina kabilarga sigʻinish kuchliligicha qolaveradi. Bu xudolar tasvirlari Kushon podsholari tangalari va haykallarda oʻz aksini topgan. Undan tashqari, yunon alifbosi asosida tashkil topgan baqtriya yozuvi ham saqlanib qoldi. Kushon davri ellinizm madaniyatiga oid topilmalar Oʻrta Osiyoning koʻpgina hududlaridan topib oʻrganilgan.

Oʻrta Osiyo xalqlarining qadimgi va ilk oʻrta asrlar davri maʼnaviy hayotida buddaviylik muhim ahamiyatga ega boʻldi. Dunyo xalqlari orasida keng yoyilgan bu din mil. avv. VI asrda Hindistonda paydo boʻladi. Mil. avv. III asrga kelib podsho Ashoki davrida buddaviylik keng hududlarni oʻz ichiga olgan hind podsholigi Mauryaning davlat diniga aylanadi. Keyinroq esa Baqtriya, Soʻgʻdiyona hududlariga yoyiladi. Ayritom, Dalvarzintepa, Qoratepa, Fayoztepa kabi yodgorliklardan topilgan topilmalar buddaviylik dastlab Shimoliy Baqtriya hududlariga yoyilganidan dalolat bersa, Xitoy yozma manbalari Oʻrta Osiyoning Parfiya, Baqtriya, Soʻgʻd viloyatlarida ham buddaviylik yoyilganligini tasdiqlaydi. Antik davr oxirlarida keng tarqalgan dinlardan yana biri Moniylik dinidir. Koʻpchilik tadqiqotchilarning fikricha, bu dinning asoschisi va paygʻambari boʻlgan Moniy milodiy 216 yilda Janubiy Bobilda tugʻiladi. Moniy eʼtiqod faoliyatini Ardasher hukmronligi (227-241 yy.) davrida boshlaydi. Keyinroq esa Shopur I davrida Sosoniylarning markaziy shaharlaridan biri Ktesifon shahrida oʻz taʼlimotini targʻib qilish huquqini oladi. Moniylik dini aholining kambagʻal va oʻrta tabaqalarini keng jalb etgan “kim boy boʻlsa, oʻsha qashshoq boʻladi, sadaqa soʻraydi va katta gʻam-alamni boshidan oʻtkazadi” degan ijtimoiy shiorni ilgari surdi.

Zoʻr berib tashviqot qilinishi natijasida Moniylik dini hali Moniy hayotlik vaqtidayoq nafaqat Eron, balki, Mesopotamiya, Kichik Osiyo, Rim, Sharqqa va Oʻrta Osiyo hududlariga yoyildi. Moniyning oʻzi shunday taʼkidlar edi: “Mening dinim har bir davlatga va har qanday tilda tushunarli boʻladi va uzoq oʻlkalarga yoyiladi”.

Moniy taʼlimoti Erondagi hukmron doiralar va zardoʻshiylik koinlar orasida qattiq noroziliklarga sabab boʻlganligi tufayli podsho Varaxron I davrida (273-276 yy.) Moniy zindonband qilib qatl ettiriladi. Uning tarafdorlari quvgʻin ostiga olinganidan soʻng, katta qismi Oʻrta Osiyo hududlariga koʻchib oʻtadi. Bu haqda arab tarixchisi An-Nadim maʼlumotlar beradi. Keyinroq Moniylik taʼlimoti Oʻrta Osiyoga ancha keng yoyiladi. Uning markazlari Marv, Samarqand va Chagʻaniyon edi.

Xulosa: Yuqorida eslatib oʻtganimizdek, antik davr oʻlkamiz hududlaridan koʻplab ibodatxonalar ochib oʻrganilgan. Asosan kushon davriga oid boʻlgan bu ibodatxonalar rejaviy tuzilishi jihatdan turlicha boʻlib, ulardagi topilmalar orasida turli kattalikdagi haykallar koʻpchilikni tashkil etadi. Ushbu haykal va haykalchalar turli dinlarning turli-tuman xudolari, maʼbudalari va sigʻinishlari bilan bogʻliqdir. Bu davr Oʻrta Osiyo xalqlarining madaniy hayotdagi eng katta yutuqlaridan biri mil. avv. VI-II

asrlarda Oromiy yozuvi asosida Xorazm, Parfiya, So'g'd keyinroq esa Kushon (Baqtriya) yozuvining ajralib chiqishidir.

FOYDANILGAN ADABIYOTLAR:

1.Хасанова, Н. И. (2019). СУРХОН ВОҲАСИДА МАДАНИЙ-МАЪРИФИЙ МУАССАСАЛАРИ ФАОЛИЯТИ (XX асрнинг 20-30 йиллари мисолида). ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ, (17).

2.Hasanova, N. I. (2021). Challenges In The Development Of The Health System In Surkhan Volume. The American Journal of Interdisciplinary Innovations Research, 3(02), 63-67.

3.Хасанова, Н. (2022). ЎЗБЕКИСТОНДА СОВЕТ ҲУКУМАТИНИНГ МАДАНИЙ-МАЪНАВИЙ СИЁСАТИ ВА УНИНГ НАТИЖАЛАРИ. “Tafakkur” нашриёти.

4.Ibragimovna, K. N., & Dilmurod o'g'li, B. Q. (2022). Karakalpak Baxshi and the Art of Music. CENTRAL ASIAN JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES AND HISTORY, 3(5), 89-92.

5.Hasanova, N. I. (2021). Challenges In The Development Of The Health System In Surkhan Volume. The American Journal of Interdisciplinary Innovations Research, 3(02), 63-67.

6.Khasanova, N. I. (2019). ACTIVITIES OF CULTURAL AND EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN SURKHAN OASIS (In the twenties and thirties of the twentieth century). Ўтмишга назар журнаלי, 17(3).